

Я. В. Кондратенко

**КОРДОЦЕНТРИЗМ УКРАЇНСЬКОГО
ПОЕТИЧНОГО МОВЛЕННЯ
(на матеріалі питальних речень)**

Національно-культурна специфіка мови, пов'язана з особливостями менталітету, останнім часом привертає все більше уваги дослідників. Це стає зрозумілим тому, що мовознавці вважають, що «особливості національних менталітетів виявляються тільки на рівні мовної наївної картини світу, але не на рівні концептуальної» [8:181]. Мова, таким чином, спроможна виражати основні ментальні категорії, які репрезентують національний світогляд. Особливості української національної культури традиційно співвідносять з архетипом «філософії серця», або «кордоцентризмом», який походить від ідей давньої української філософії Г. С. Сковороди та П. Д. Юркевича. «Для світоглядно-ціннісної свідомості української культури стає характерним висунання на передній план не формалізму розуму, а того, що є корінням морального життя «серця» як метафори інтимних глибин душі» [5:79]. Тобто існування кордоцентризму стає можливим у дихотомії із раціоналізмом, розумовим сприйняттям дійсності.

Контекстуальне варіювання значення слова «серце» дає підстави говорити про три аспекти проблеми кордоцентризму: психологічно-емоційний, релігійний та символіко-антропоцентричний [2:85]. Кожний з цих аспектів заявлений у філософських працях, але вони знайшли відображення і в мові. Перші два моменти властиві кордоцентризму як світоглядній категорії, але останній виражає особливості саме національного менталітету.

Розглянемо кожний аспект на матеріалі питальних речень в українській поезії ХХ століття. Ми вважаємо, що національна специфіка має відобразитися не тільки на мовному *лексичному* рівні — «універсальних семантичних примітивів» [3:322] — і на логічному — категорій мислення, — але й на мовному *синтаксичному*.

1. **Психологічно-емоційний аспект** національної картини світу пов'язаний з емоційністю. А. Вежицька вважає його властивим і для російського національного характеру як «яскраво виражений акцент на почуттях (...), високе емоційне напруження російського мовлення»

[3:33]. І. Валявко стосовно українського менталітету додає «своєрідне бачення природи (так би мовити, злиття з нею), специфічний гумор (однією з рис якого є відсутність страху перед нечистою силою...)» [2:85]. В поетичному мовленні цей аспект насамперед виражається в особливому ставленні до природи. В питальних реченнях це переважно адресація до сил природи, дерев, неба, землі тощо та їх персоніфікація.

Скажи мені правду,
Брате мій клене.
Де прогуляв ти
Листя зелене? (*Д. Павличко*)
Як запалить тебе, багаття,
У чорний день? У чорну ніч? (*В. Стус*)

Подані приклади репрезентують пряме звертання до клена й багаття як до живих істот. Адресати персоніфікуються, від них вимагається відповідь, іноді її дає сам автор. Таким чином, моделюється діалог з природою.

Часто природні неістоти персоніфікуються тільки в загальному контексті, і тоді ми маємо непряму апеляцію.

Перебира траву, мов перепитує:
Чия ти? Звідки на старій землі? (*В. Боровий*)

Категорія адресата в питанні представлена імпліцитно — займенником другої особи однини, крім того, в контексті вербалізується умовність ситуації — завдяки сполучнику *мов*.

Цей аспект виражають питальні речення у первинній функції - пошук невідомої інформації. Вони часто містять звертання, можуть моделювати діалоги і вимагають відповідь навіть від умовних адресатів. Власне питання свідчать про потребу розмови з природою, людина намагається отримати від природи інформацію, важливу для внутрішнього світу, світу людських почуттів.

В українській поезії конкретно-адресовані інформаційні питання мають як адресати переважно природні речі та явища. Таке особливе ставлення до природи може стати навіть і об'єктом віршів.

Душа належить людству і епохам.
Чому ж її так раптом потрясли
осінні яблука, що сумно пахнуть льохом,
і руки матері, що яблука внесли?! (*Л. Костенко*)

За допомогою власнепитальних речень поет намагається зрозуміти таємний зв'язок душі і природи, який відчувається і в поезії.

Якими — бачить, яких — ненавидить, якими — любить природа нас? (Б. Нечерда)

Приклад подає природу як суддю, який бачить все в справжньому світлі. Через образ природи людина нібито переходить в інший вимір, де вона є органічною частиною природи. Все, що природне — добро, а зло — надбане в штучному світі.

Крім того, в українській поезії багато питань фольклорного походження, в яких є відгуки обрядових звертань до тварин, дерев, міфічних героїв, міфічні істоти також можуть виступати і як об'єкти. Наприклад: «Ой чий то кінь стоїть вночі у полі?» (Т. Федюк), «Ой чого ти, тополенько, не цвітеши,/Чом пожовклу головоньку хилиш-гнеши?..» (О. Олесь).

Невипадково в ліриці з'являються русалки, мавки, лісовики — вони є символами дикої природи, символами давнини, часів, коли формувалися уявлення про світ.

І хто він — Сувид?
Може, бог лісів, що десь пішов у нетрі й буреломи?
Він, може, чує луни голосів і хоче теж вгадати собі, хто ми?
Не може бути, щоб його — ніде.
Без нього людям суєтно і сумно.
І я гукаю: — Су-ви-де! — ...ви де?
— Ви де?.. Ви де?.. — відгукується Сувид (Л. Костенко).

Таким чином, психологічно-емоційний аспект кордоцентризму в питальних реченнях поетичного мовлення представлений семантичною категорією адресата та об'єктами питань.

2. Релігійний аспект був обґрунтований українським філософом П. Д. Юркевичем. Він розглядав серце як символ особистості, який походить від біблійної традиції. «Якщо людство закінчує усі свої пошуки в релігійній вірі, якщо воно вміє життя, знання і діяльності довести до Бога, то ця релігійна свідомість найбільш пояснюється натурою серця людини...» [9:93]. Архетип *бог* має провідне значення для будь-якої культури. Але в українській поезії наявна особлива емоційність питальних речень, які містять у собі цей архетип: або як адресат, або як об'єкт.

Чи я завинив чим, Боже, чи я для того й родився?
Голос мій одинокий об вуха твої розбився?
(Л. Костенко)

Але ж свої, питомі, кровні в вірі
Нас продають на глум й азійський сміх.
Скажи, чому — нам Бог диктує вірші,
А сам — не чує їх? (Б. Бунчук)

Семантику питань цього типу можна окреслити як песимістичну, Бог залишається вищим ідеалом, але в серці людини росте зневіра в його могутність. Цим можна пояснити і домінування риторичних питань, які виражають експресивні ствердження або заперечення. При цьому необов'язково є наявність лексики *бог* в тексті.

Скільки не волай, скільки не кричи,
а — порожнє небо.
Хто б тебе почув?
Хто б тебе хотів зрозуміти? (В. Стус)

На наш погляд, такий скепсис ліричного героя можна пояснити на підставі поняття кордоцентризму. Людина, яка намагається охопити бога розумом, робить помилку, бо тільки серце у змозі прийняти віру без коливань.

Скажи нам, Всемогутній,
хто є Ти, чи шепіт серця,
чи важкі світи?
Пощо нас вивів
Ти в земну дорогу? (О. Тарнавський)

У цьому прикладі подається гармонійне відчуття буття: осмислення серцем. «Українській культурі взагалі притаманне звернення до духовного розуму — розуму, заснованому на вірі» [2:88].

Таким чином, релігійний аспект кордоцентризму в поетичному мовленні набуває змін порівняно із філософськими ідеями П. Юркевича. У питаннях, які містять архетип *бог*, превалює раціоналізм мислення.

3. Останній аспект — **символіко-антропоцентричний** — був заявлений у роботах Г. С. Сковороди і пов'язаний з теорією «трьох світів»: перший світ — Всесвіт, макросвіт; другий — людина, мікросвіт; третій — символічний світ, Біблія. Тому і пізнання макросвіту, тобто об'єктивної дійсності, можливо людиною через пізнання себе. «Глава в человеке всему — сердце человеческое. Оно-то есть самый точный в человеке человек, а прочее все околица. (...) А что же есть сердце, если не душа? Что есть душа, если не бездonna мысль бездна? Что есть мысль, если не корень, семя и зерно всей

нашей крайней плоти, крови, кожи й протчей наружности? Видиш, что человек, мир сердечный погубивший, погубыл свою главу и свой корень» [6:349].

Лірична поезія часто звертається до серця людини, вважаючи його осередком почуттів і бажань, джерелом добра і зла. На нашу думку, вживання лексеми *серце* треба розглядати разом з поняттями *розум* та *душа*, які в українській поезії мають семантичну спорідненість.

Словник подає пряме і переносне значення слова *серце*:

Серце. 1. Центральний орган кровоносної системи у вигляді м'язового мішка, ритмічні скорочення якого забезпечують кровообіг. 2. Цей орган людини як символ почуттів, настроїв, переживань і т. ін. [7,9:141]. Всього подається сім значень.

Найчастіше серце в ліричному творі означає джерело почуттів, пов'язується з коханням.

Чи ж серцем зрадженим людей зігрію?
Чи в ньому щирі я знайду слова?
Так, не згубив ще я велику мрію,
Від неї рана в серці зажива (Д. Павличко).

В наведеному прикладі слово *серце* виступає у переносному значенні, як символ почуттів, настрою людини. В прямому значенні *серце* може вживатися в поетичному тексті у виключних випадках, бо тоді воно є медичним терміном. Але в українській поезії *серце* асоціюється з самою людиною, з життям людини.

Чом не можу я дать тобі
Своє серце — у добрі руки?
О, коли б то, коли б я зміг! (В. С'тус)

Серце може виступати як сутність людини, бути синонімом людяності. В такому контексті воно може замінюватися іншими лексемами, які означають здібності людей.

Як? Ви не знали, що впала посуха?!
Як? Ви не чули нічого?!
Де ж ваше серце, і очі, і вуха,
Де ж у вас крихта людського?! (О. Олесь)

Розум в поетичному тексті наділяється чуттєвістю, його раціоналістичність вважається негативною, неспроможною осмислити причини людських вчинків, бо ними є серце.

Що, розу́ме, скептичний мій химернику?
не прикидайся, ти сумуєш теж (Л. Костенко).

Л. Костенко надає розуму здібність сумувати, тобто виражати почуття туги, жалю, які є ірраціоналістичними.

У наступному випадку слово *душа* має значення «людина», яке за походженням біблійне, часто вживається як стале словосполучення «жива душа».

Гей-гей! чи є хто в лузі — озовися!
Чи є де в світі ще душа жива? (М. Вороний)

У християнстві існує опозиція душа / тіло, де вічною частиною людини є саме душа, а тіло — смертне і гріховне. Душа є символом нематеріального, духовного життя.

Душа моя обпалена, і як ти ще жива? (Л. Костенко)

«Словник української мови» подає кілька значень слова *душа*, серед яких: 1. Внутрішній психічний світ людини, з її настроями, переживаннями та почуттями. 2. Сукупність рис, якостей, властивих певній особі. // Людина як носій тих чи інших рис, якостей. 3. *розм.* Про людину (найчастіше при визначенні кількості) [7,2.:445].

На наш погляд, архетип *серце* поєднує значення слів *розум*, *душа* і *серце* як символів людини. Серце не протиставляється іншим вираженням людської природи, воно об'єднало в собі всі проявлення людини як природної і духовної істоти.

Таким чином, архетип *серце* є провідним для української поезії на концептуальному лексичному рівні.

Питальні речення, які містять архетип *серце*, переважно є риторичними. Вживання риторичних питань у даному випадку має особливий сенс. Вони є фігурами експресивного синтаксису, які мають і деякі емоційні відтінки. Якщо емоційність є вираженням почуттів і настрою суб'єкта, то експресивність пов'язана із впливом на реципієнта [1:100], крім того вона посилює авторську природу тексту. Таким чином, впливова функція риторичних питань в поетичному мовленні висвітлює активну роль суб'єктів спілкування — автора і читача.

Звернення в питаннях до серця, душі і розуму свідчить про активну мовленнєву діяльність автора і ліричного героя. Питальні речення стосуються таємниць людського існування, і мовці шукають шлях до їх вирішення. Вони бачать його у зв'язку людини та її справжньої суті — душі. У поетичних питаннях підкреслюється важливість саме духовного життя, життя серця.

Отже, ми розглянули фундаментальне поняття української національної свідомості — кордоцентризм — і його вияв у питальних висловленнях у ліричній поезії. Всі три аспекти «філософії серця» знайшли відображення в семантиці питальних речень, яку детермінують два основні фактори — «адресат та смисловий контекст» [3:128]. Таким чином, психологічно-емоційний аспект репрезентований конкретно-адресованими власне питаннями, які звернені до персоніфікованих природних неістот; підвищеною емоційністю та аналітичними спробами з'ясувати зв'язок природи і людини. Релігійний аспект підпав під вплив раціоналістичного погляду на дійсність, що знайшло вираження у функціонуванні риторичних питань, які семантично є експресивними запереченнями і передають сумління ліричного героя. Ми бачимо можливу гармонію у так званому «розумінні серцем», вірі, а не тільки в осмисленні. Символіко-антропоцентричний аспект виражає українську національну свідомість на відміну від двох попередніх, які передають властиві для всієї культури людства постулати кордоцентризму. Специфіка полягає в тому, що серце не тільки виступає як контекстуальний синонім людяності, але й воно поєднує в собі значення слів *душ* і *розум*, чим створюється гармонічна єдність чуттєвого і розумового. Серце виступає як орган пізнання і почуттів водночас, домінування архетипа *серце* свідчить про підкреслення природного, інтуїтивного світосприйняття як головного, притаманного українській ментальності.

Функціонування питальних речень у цьому аспекті виражає прагнення з'ясувати важливість духовного життя для людини, 150 а саме бажання відчутти особливу роль серця і душі. Це ілюструють і риторичні питання, які є в даному випадку засобом впливу, спонукання до пошук[']. Якщо в попередньому аспекті питання є песимістичними, то в цьому вони містять надію і впевненість.

Питальні речення в третьому аспекті виражають водночас душевне прагнення та розумове світосприйняття в пошуках істини, які органічно поєднуються в українській поезії.

1. *Акімова Г. Н.* Новое в синтаксис; СРЯ. — М., 1990.
2. *Валявко І.* Дмитро Чижевський — фундатор поняття «філософія серця» //Слово і час. — 1998. — №8.
3. *Вежбицка А.* Язык. Культура. Познание. — М., 1996.
4. *Ковтунова И. И.* Поэтический синтаксис. — М., 1986.

5. *Кримський С.* Архетипи української культури // Вісник НАН України. — 1998, — №7—8.
6. *Сковорода Г. С.* Повне збір. твор в: У 2 т. — К., 1973. — Т. 1.
7. *Словник української мови:* У 11 т. — К., 1970—1980.
8. *Чумак Л. Н.* Национальный менталитет и языковая личность // Национально-культурный компонент в тексте и языке. — Минск, 1999.
9. *Юркевич П. Д.* Сердце и его значение в духовной жизни человека // Философские произведения. — М., 1990.